

Fires a Catalunya. A Solsona, una fira cada mes

Fairs in Catalonia. In Solsona, a fair every month

Enric Bertran González¹

Resum

Aquest treball és una síntesi de les recerques de l'autor sobre les fires de Solsona. Els objectius principals de dita investigació eren escatir les raons de la celebració d'una dotzena de fires en aquesta població i la seva rodalia, establir-ne la tipologia segons l'origen i comprovar en quin moment històric coincidiren. El resultat fou constatar la filiació medieval de quatre fires vilatanes, la reunió en època moderna de cinc fires de camp, relacionades amb la transhumància, i l'aparició de cinc més a la ciutat els segles XIX i XX, aprofitant una nova legislació que permetia de crear-ne de noves. Així, doncs, els primers decennis del segle XX Solsona feia fira cada mes.

Paraules clau: fires, transhumància.

Abstract

This work is a synthesis of the author's research on the fairs of Solsona. The main objectives of this research were to find out the reasons for holding a dozen fairs in this town and its surroundings, to establish a typology according to their origins, and to verify at what historical moment they coincided. The results showed the medieval affiliation of four fairs, the celebration in modern times of five fairs in the countryside linked to transhumance, and the appearance of five more in the city in the nineteenth and twentieth centuries, taking advantage of new legislation that allowed the creation of new events. Thus, in the first decades of the twentieth century, Solsona held a fair every month.

Keywords: fairs, transhumance.

1. ORCID: 0000-0002-9035-3453. Historiador. Societat Catalana de Geografia. Adreça electrònica: ebertran@xtec.cat. Rebut: 12/VI/2019. Avaluat: 12/IX/2019. Versió definitiva: 5/XI/2019.

Si a Solsona pregunteu quantes fires s'hi feien, us diran que una cada mes, perquè, tot i que la persona amb qui parreu no sigui prou gran per haver-ho viscut, ho haurà sentit a explicar, ja que aquest fet sense parangó arreu de Catalunya ha esdevingut un senyal d'identitat que forma part de l'imaginari col·lectiu solsoní i tothom fa seva l'afortunada frase amb què es titula el present article, encunyada per Martí Seubasembrada, en parlar de les fires de Solsona, en un reportatge a *El Correo Catalán* el setembre de 1931. Però totes aquestes fires han coincidit tostemps? Per esbrinar-ho, us proposem fer un viatge documental en el temps a través de tres etapes en què s'encaixen sengles tipologies firals: les fires medievals, les fires de camp i les fires modernes. L'enfocament serà descriptiu, amb l'objectiu de fer un registre històric de les fires de Solsona. Però no farem ni una anàlisi antropològica del capteniment social en l'àmbit firal, ni ens ocuparem de les estructures socials en què s'emmarca l'activitat firal. L'estat de la nostra recerca, ara com ara, no ens ho permet.

L'altiplà de Solsona està situat a l'esquena d'ase interfluvial que fa de partió d'aigües entre les conques del Segre i del Cardener, a la vora septentrional de la Depressió Central, allà on toca el Prepirineu. Històricament, hi han fet estada els ramats transhumants en llur camí anual per les carrerades centenàries que aprofitaven aquest pla inclinat per pujar a muntanya o baixar-ne. Ha estat, i encara és ara, un lloc de poblament dispers en masos i petits llogarrets. En els temps en què els desplaçaments a peu eren obligats, fer cap al mercat setmanal representava fer llargues caminades. En canvi, anar a les fires, més espaiades en el temps, es podia rendibilitzar perquè assegurava trobar-hi tothom, gràcies a la seva especialització, caràcter comercial i festiu i que s'hi garantia la presència dels mateixos productes que hi havia al mercat, si bé amb un paper secundari (Feliu 2004: 256).

Tal com assenyala Gaspar Feliu (2004: 256), les fires tenien un component espacial superior al del mercat: el seu radi d'atracció era més gran perquè solien ser més especialitzades, cosa que de vegades comportava un valor més alt de les transaccions. Endemés, la fira solia afegir un component lúdic a la funció comercial que li era pròpia, com ara l'escaiença de terminis de pagament de compres fetes en altres reunions. Que una fira esdevingués data de venciment d'un deute contret en una altra, era possible per la distribució regular d'aquestes reunions en determinades èpoques de l'any i perquè juntament amb fires d'altres indrets confegien un calendari successiu que hi facilitava la concurrència i els venciments. No devia ser un cas diferent, doncs, del model dels mercats propers, que es convocaven en diferents dies de la setmana per tal d'assegurar un màxim de transaccions, cosa que reflectia una considerable organització social i econòmica d'aquell territori (Torras 1993: 14).

Les fires medievals (segles XIII-XVI)

La fira i el mercat són institucions basades en la necessitat de la població de proveir-se d'allò que li manca, baratant-ho pel que li és sobrer. Calen, doncs, productes excedentaris i un sistema de relacions que faci possible l'intercanvi. És per això que els precedents més remots de fires i mercats hom se'ls afigura en el món ibèric, on ja hi havia formes de vida ur-

vana i de comerç organitzades i amb moneda corrent. Això no obstant, les excavacions dels poblats ibèrics del Solsonès no permeten, de moment, demostrar aquesta mena d'activitat mercadera. Durant la romanització es fundaren arreu ciutats que esdevingueren centres d'administració i d'intercanvi, fet que facilitava l'explotació sistemàtica del territori en el marc d'una economia orientada a l'exportació vers Roma. La Solsona romana devia ser un nucli relativament important, amb termes a Cal Sotaterra i una certa activitat comercial. No obstant això, la decadència del món romà durant el segle III dC i la seva posterior immersió en la foscor visigòtica feren que el comerç es recolgués en àmbits locals. Durant el domini sarraí i carolingi, l'altiplà de Solsona estigué poc poblat, cosa que permet d'imaginar una economia poc complexa. A causa de les mancances documentals d'aquestes èpoques no gosem establir una connexió amb les fires medievals, més enllà de l'especulació històrica.

L'aparició d'una nova organització del territori i d'incipients estructures comercials s'ha de vincular amb la repoblació endegada pel comte Guifré I el Pelós a les acaballes del segle IX, quan es concedeix a Cardona el dret a celebrar-hi mercat. L'estabilitat política aconseguida a mesura que s'arrabassaven terres als sarraïns facilità la consolidació de l'activitat mercantil a Solsona, de la qual la fira i el mercat foren màxims exponents. Les referències més antigues del mercat de Solsona són del segle XI i ens les proporciona Antoni Llorens (1987, vol. II: 247), qui escriu que se n'hi feien dos, un per a cada jurisdicció, la civil i l'elesiàstica: el que es reunia al Camp, que data del 1058, i el que es feia ran del monestir de Santa Maria, que apareix el 1088. El canonge Llorens aporta, també, la data de 1201 (1987, vol. II: 248), quan Pere de Castelló, paborde del monestir de Solsona, Hug de Tarroja, senyor del castell, i el seu castlà, Ponç de Pinell, signen una carta de seguretat per la qual ordenen que en dies de mercat no és lícit prendre res, en un radi d'una llegua al voltant de la vila, a les persones que hi concorrin, privilegi que va del matí de dilluns a la nit de dimecres.² Els mercats, i també les fires, gaudien del favor dels senyors de Solsona perquè els proporcionaven ingressos i esperonaven el comerç de la vila, raó per la qual hi concedien privilegis. Tot i que el salconduit sembla referir-se només al mercat dels dimarts, les diverses mencions de «dia de mercat e de fira» al llibre de privilegis *De Lleys y costums*³ fan suposar que les fires de Solsona tenen un origen molt antic.⁴ Ho referma una escriptura del 1319 en què els vescomtes de Cardona, Ramon Folc, pare i fill, prometen respectar la compra del Camp d'en Pereta —avui plaça del Camp— feta pel Consell Municipal i no bastir-hi cases perquè els habitants de Solsona hi puguin fer fires i els negocis que vulguin.⁵ Que hom triés el Camp d'en Pereta per fer-hi fires es pot atribuir a diversos factors: era jurisdicció del paborde, era un lloc fora vila, cosa que feia fàcil l'accés del bestiar, era prop el vall de l'abeurador i oferia prou espai per a la celebració dels mercats.

2. Llibre de privilegis *De Lleys y Costums*, núm. 38, f. 10 i 11 (ACS).

3. Llibre de privilegis *De Lleys y Costums*, núm. 38, f. 43r, 43v i 44r.

4. Carme Batlle (2004, p. 28) dona l'any 1283 com el de la fundació d'una fira a Solsona, però no en diu el nom ni n'aporta cap document probatori.

5. Rotlle núm. 2, pergami, núm. 9 (ACS).

L'any 1476 la infanta Joana, lloctinent general del rei Joan II d'Aragó, son pare, concedeix als cònsols, els prohoms i la Universitat de Solsona un privilegi reial mitjançant el qual es confirmen a aquesta vila totes les fires que li hagin estat concedides i se li reconeix el dret de celebrar-ne el segon dilluns de Pasqua de Resurrecció, dit de Pasqüetes i també de Quasimodo, perquè amb aquests mots llatins —*quasi modo*— era com començava l'introït de la missa del primer diumenge després de la Pasqua Florida. Aquest document fixa un termini de deu dies de durada per a la fira de Pasqua i estableix un salconduit per a persones i mercaderies.⁶ Aquesta salvaguarda palesa la importància de les fires en posar tothom sota protecció reial i establir que ningú que hi vagi o en torni no podrà ser molestat per qüestions de deutes o altres delictes, sia quina sia la responsabilitat contreta. El document confirma, així mateix, altres fires, si bé no n'esmenta el nom. Es deu tractar de les de Sant Bartomeu (28 d'agost) i de Sant Martí (11 de novembre), que sabem que eren més antigues també per Antoni Llorens (vol. II: 158-161), qui en dona notícies i les data entre 1431 i 1460. Són assentaments dels llibres de comptes on els clavaris anotaven cobraments i despeses d'administració de la vila.⁷

A partir d'aquesta font documental, Llorens (vol. II: 158-161) fa un esbós de reconstrucció de les fires de Sant Bartomeu i de Sant Martí i escriu que la fira era anunciada dies abans pels joglars mitjançant una crida pública al so de la trompa, fet conegut amb la denominació *girar la fira*; durant la diada, els músics, dits ministrers, amb vestits llampants i cofats amb capell, amenitzaven la festa. Per Sant Bartomeu es feien jocs al camp de les llices, ran del carrer que actualment encara té el mateix nom, que evoca ara els combats a cavall que s'hi disputaven als segles XIII-XIV. Al quatre-cents, però, s'hi feien curses de velocitat, en les quals el vencedor s'endua una espasa o una llança. En són proves documentals els pagaments de la clavaria efectuats a l'espaser i les despeses fetes per a l'adquisició del braguer que feien servir els corredors. L'èxit de les fires a mitjan segle XV es pot intuir a partir de l'augment, en anys successius, de les partides sobre contractació de músics i joglars en la clavaria de Solsona. Aquest vessant lúdic, però, no ha d'amagar la funció principal de les fires: el comerç. Tot i que no en tenim fonts documentals exclusives, les ordinacions del mostassà (Carreras Candi 1924), que regulaven gèneres, pesos, mesures i l'accés del bestiar a la vila, permeten fer-se una idea ben aproximada d'allò amb què es mercadejava a Solsona: vi, blat, ordi i civada, ensems que manufactures de drap, eren els productes que n'eixien, mentre que hi entrava safrà, emprat per tintar teixits, peix salat, porcs, cabres, ovelles i moltons.

En aquest bloc de fires medievals s'inclou la fira de Quaresma, que se celebrava el primer dilluns després del dimecres de cendra, malgrat que no en posseïm referències anteriors al segle XVII, quan apareix citada com a data de referència d'un termini d'autorització de pastures, al *Pliego de subasta del año 1679 para el arrendamiento de venta de carnes*.⁸ Ho avala el fet que popularment es considera una fira molt antiga, de la qual es des-

6. Document reproduït per Ramon Planes (1993: 222-223).

7. *Llibre de comptes*, núm. 41, f. 53r, 58r i 59r (ACS).

8. Lligall 88, doc. 170 (ACS).

coneix l'origen, tal com escriu Martí Seubasembrada a *Les típiques fires de Solsona*: «és tan velleta que ni la història no en recorda l'edat» (1931: 3). Per altra banda, la fira de Quaresma no té relació directa amb les fires de camp que comencen a ser citades vers la fi d'aquesta centúria, ni tampoc amb les fires modernes, sorgides a partir del segle XIX.

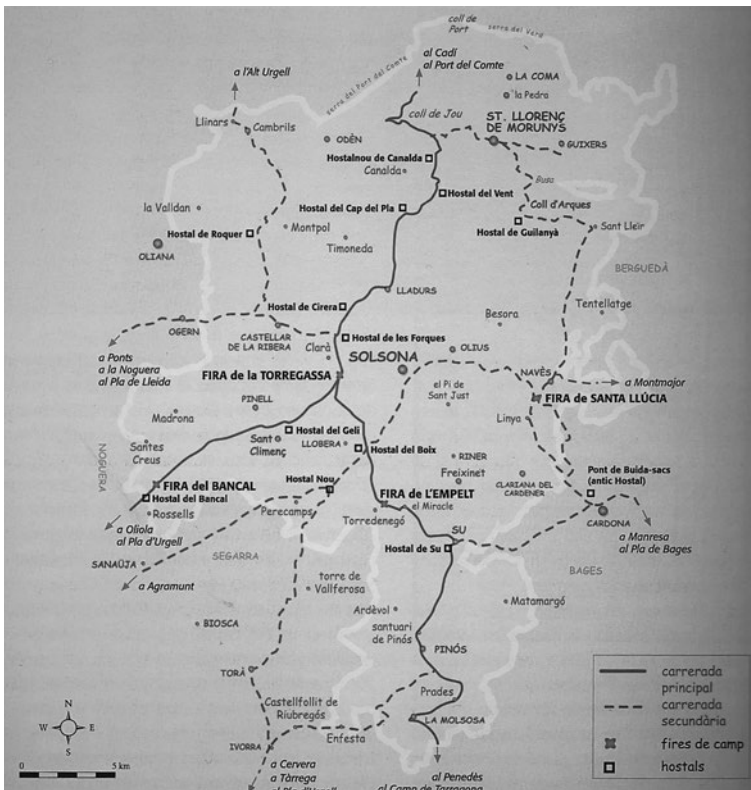
En definitiva, les fires medievals de Solsona poden tenir fins a vuit segles d'història, cosa que fa situar-ne els precedents més antics en plena edat mitjana, quan la recuperació del comerç consegüent a l'augment de la població, la rompuda de noves terres, dedicades a la vinya i el cereal, i la minva de les ràtzies sarraïnes, possibilitava un increment dels intercanvis i les relacions socials per part d'unes comunitats que havien patit un cert aïllament, propi de les terres properes a la frontera. Les diferències de les fires i els mercats no eren gaire considerables: mentre que aquests es feien un cop la setmana, especialitzats en articles de consum immediat per assortir el rodal proper, les fires, de caràcter anual, s'orientaven al comerç de bestiar, podien durar uns quants dies i tenien un àmbit d'influència més extens.

Les fires de camp (segles XVII-XVIII)

Les fires de camp es feien lluny de població, en terres de transició entre la Depressió Central i el Prepirineu, on els intercanvis complementaven economies pròpies de la plana i la muntanya. Aquestes fires es localitzaven ran dels camins ramaders que unien pastures d'estiu i d'hivern i se celebraven en època del trànsit transhumant del bestiar de llana. És el cas de la fira de l'Hostal del Vilar, al Lluçanès, que es feia el 28 de setembre, i la de l'Hostal Roig, prop de Sant Salvador de Toló, al vessant pallarès del Montsec de Rúbies, que es feia l'endemà, diada de Sant Miquel. Aquestes dues fires, junt amb la de la Torregassa, vora el Castellvell de Solsona, que es feia el 20 de setembre, eren les tres grans fires de camp catalanes de principi de tardor, quan els ramats baixaven a les pastures d'hivern.

Al Solsonès, a més de la fira de la Torregassa, es feien les fires del Bancal de l'Arc, el 28 de gener i el 19 de setembre, ran de l'hostal del mateix nom, a l'antic terme de la parròquia de Madrona; la de l'Empelt, el 19 d'octubre, prop de Torredenegó; i la de Santa Llúcia, el 13 de desembre, a tocar de l'ermita del terme de Navès que tenia aquest mateix nom. Aquestes fires es feien en camp ras, més o menys lluny de Solsona, vila que es reservava l'usdefruit de determinats emprius i obligava els ramats transhumants a fer via fora del seu terme. Així, doncs, de la mitja dotzena de fires de camp que hi havia a Catalunya, quatre es reunien a l'altiplà del Solsonès, fet singular que atribuïm a quatre factors principals: la localització en llocs de dispersió o convergència de camins ramaders, on els pastors que havien passat l'estiu junts a muntanya s'acomiadaven fins l'any vinent; un elevat trànsit transhumant per la gran esquena d'ase que fa de divisòria d'aigües entre el Segre i el Llobregat, eix vertebrador d'una xarxa de carrerades; l'existència de prou pastures per acomodar-hi un nombre alt de caps de bestiar, i un hàbitat disseminat en masies i petits llogarrets que feia necessàries dites reunions en cruïlles de camins per tal d'assortir les necessitats econòmiques i socials de la contrada.

Mapa 1 Carrerades i fires de camp del Solsonès

Font: elaboració pròpia a partir de Manuel Riu (1950).

El Solsonès era solcat per una munió de carrerades, descrites per Manuel Riu (1950), per on els ramats davallaven dels prats alpestres cap a les pastures d'hivern de les terres de l'Urgell i Tarragona. La carrerada principal passava pel coll de Jou, resseguia la divisòria d'aigües entre les conques del Cardener i del Segre i arribava al serrat de la Torregassa després de passar per l'Hostalnou de Canalda, l'Hostal del Vent, l'Hostal del Cap del Pla, l'Hostal de Cirera i l'Hostal de les Forques. Al final de la Torregassa la cabanera es bifurcava: una, per l'Hostal del Geli i l'Hostal del Bancal, s'adreçava a les planes estepàries de l'Urgell, on també s'arribava per l'Hostal del Boix i l'Hostal Nou, Peracamps, Lloberola i les Quadres de Puigverd, vora Agramunt; l'altra no deixava la carena interfluvial i, un cop a l'Hostal del Boix, se separava del brançal que menava a Torà, Sant Ramon i fins a Valls, per fer cap a l'Empelt, vora el Miracle, on s'ajuntava amb un camí ramader que venia de Navès i de Montmajor, i prenia la direcció sud, vers el Penedès i el Camp de Tarragona, per Pinós, Calaf i Santa Coloma de Queralt.

Del trànsit de bèsties i de persones que corrien per aquests camins, en són testimoni els antics hostals escampats arreu, per bé que tots hagin esdevingut masies convencionals i no acompleixin llur funció original, si no és que són tancats. Els seus orígens es remunten pel cap baix al segle XVII, que és quan són documentats l'Hostal Nou, l'Hostal de les Forques i l'Hostal del Geli (Bach 1995: 93, 164 i 178, respectivament), si bé l'Hostal del Boix és encara cent anys més antic (Bach 1995: 93). Alguns d'aquests establiments, situats ran de la cabanera, a no gaire distància l'un de l'altre, disposaven d'un baluard o d'amplis corals on acollien ramats de pas. Molts cops el preu pagat pel sojorn eren els fems que els animals hi deixaven, com ens van explicar a l'Hostal del Geli i a l'Hostal de Cirera.

A les fires en camp ras, hi feien cap negociants de bestiar, s'hi contractaven i s'acomia-daven pastors, i es pagaven els conllocs, pacte oral de vigència anual, que solia fer-se al setembre, entre un ramader i el propietari o arrendatari de les pastures (Vilà-Valentí 1973: 111). La vinculació, doncs, d'aquestes fires amb el trànsit transhumant fa afigurar-se'n un origen diverses vegades secular, fins al punt que potser calgui preguntar-se, com va fer Pau Vila (1934: 111), si els precedents més remots no podrien ser els *conventus* rústecs que, en temps visigòtics, aplegaven els veïns d'una rodalia per dirimir assumptes d'interès comunal, moment que aprofitaven per tractar afers de bestiar i de passada mercadejar-hi. Vila (1934: 111) també apunta la possibilitat que aquestes fires siguin hereves de les relacions que la gent que vivia entaforada als contraforts prepirinencs mantenia amb les colònies més properes a terres musulmanes, quan les treves amb els sarraïns de la marca segarrena ho permetien. Fins ara, tanmateix, no s'ha trobat documentació que provi aquesta hipòtesi. Altrament que les fires vilatanes, de les fires de camp no se sap de cap carta fundacional que en certifiqui l'origen, sinó que semblen ser filles d'aplecs tradicionals, la traça dels quals s'esvaeix en el temps.

La referència més antiga que en tenim és un assentament de la fira del Bancal en un llibre dit «Compte de ramats», del Fons Pallarès, papers d'una important nissaga de farmacèutics de Solsona. En les anotacions del 1660 hi diu: «deu dit Mateu Finestres [de l'Argelagosa] un sagí [...] que val onse sous també pagador a la fira del bancal».⁹ N'hi ha d'altres, dels anys 1671, 1673 i 1681, referides a compres de cabres i moltons, que deixen clara la celebració i consolidació d'aquesta fira al darrer terç del segle XVII. El Bancal de l'Arc era un lloc de pas de la ruta medieval que duia de Sanaüja a Castellnou de Basse-lla, coneguda en el seu primer tram com el camí dels Escots. Solien reunir-s'hi els ramats de diferents propietaris, que es dirigien a les pastures d'estiu, a la muntanya pallaresa, ran de la ratlla d'Andorra. Pascual Madoz, que escriu a mitjan segle XIX (1985, vol. I: 111-112), en citar el Bancal de l'Arc parla d'un «mesón con una capilla contigua de la Virgen del Claustro [...] al pie del camino que dirige desde Lérida y Cervera á Solsona y pueblos de la alta montaña» i en certifica la importància en afegir que «es de mucha nombradía en el país por ser punto de continuo tránsito, en el qual [hostal] hallan los viajeros bastantes comodidades; y porque en el mismo se celebran 2 ferias anuales en 19 de setiembre y 28 de enero».

9. Fons Pallarès, lligall 17, f. 6v (ADS).

Val a dir, però, que les anotacions del Fons Pallarès es refereixen només a la fira del 19 de setembre, la vigília de la fira de la Torregassa, talment com les dels manuals de la credenceria de les carns de Manresa, on es fa menció de la presència dels compradors de les carnisseries d'aquesta ciutat a la fira del Bancal de l'Arç, aquest mateix mes, ja a la darrereria del sis-cents. En cap cas no s'han pogut documentar mencions contemporànies de la fira del Bancal del 28 de gener, la qual cosa fa pensar que aquesta fira d'hivern no es devia reunir fins entrat el segle XVIII, quan pren importància el comerç d'animals de peu rodó.

La fira de la Torregassa pren el nom d'un mas de l'antiga parròquia de Miravé, documentat al segle XIV (Bach 1995: 164). El firal és un pla dilatat, a nou-cents metres d'altitud, a la part de l'antic municipi de Castellvell, ara d'Olius, que termeneja amb el de Castellar de la Ribera, en terres de la casa Pinyana, a la parròquia de Clarà, inclosa en aquest darrer municipi. L'emplaçament és estratègic: ací la cabanera que ve del Port del Comte i del Pirineu es bifurca: una branca va cap a l'Hostal del Boix i l'altra aprofita un pla inclinat que mena, pel Bancal de l'Arç, a les planes de l'Urgell, la Noguera i el Segrià. Aquestes terres, bona part de les quals són de regadiu d'ençà de la posada en funcionament del canal d'Urgell, eren fins al segle XIX zona d'hivernada de ramats transhumants, gràcies a una vegetació estepària, a una agricultura de secà, amb rostolls per aprofitar, i a una climatologia adequada.

La menció més reculada d'aquesta fira és al llibre *Carnicerias del any 1724*,¹⁰ que conigna l'adquisició de 266 cabres, 14 crestons i 3 primals per un comprador de Manresa a proveïdors d'Isona, Nuncarga i Coll de Nargó. La fira de la Torregassa surt citada també al *Llibre de descarrega del Santuari del Miracle (1740-1766)*, on s'anoten pagaments fets pels administradors d'aquest santuari del terme de Riner. Entre les partides del 1745 es llegeix: «dit dia [23 de setembre] se fa descarrega de nou sous que ha gastat per a fer traure un parell de Bous de est Santuari a la fira del Bancal y Torregassa».¹¹ La menció conjunta de les dues fires es repeteix als llibres de comptabilitat de la Companyia d'Aragó o de Calaf, societat mercantil per a l'explotació de recursos tradicionals, entre els quals destaca el negoci de mules. En una anotació del 1791 es diu: «Falta continuar un gasto al compte de las mulas de Monsó per anar al Bancal del Ars y Torregasa ab Moliner lo qual se ha de rellevar dels beneficis [...] 6 lliures 18 sous».¹² Aquesta reiteració palesa que la reunió en dies consecutius hi facilitava la presència de negociants de bestiar; primerament, a la segona meitat del segle XVII, de compradors de Manresa, i, ja entrat el set-cents, dels ramblers de Prades i Santa Coloma de Queralt, que incloïen aquestes dues fires en llurs itineraris a la recerca de mules (Sales 1983: 75; Sales 1991: 28-29).

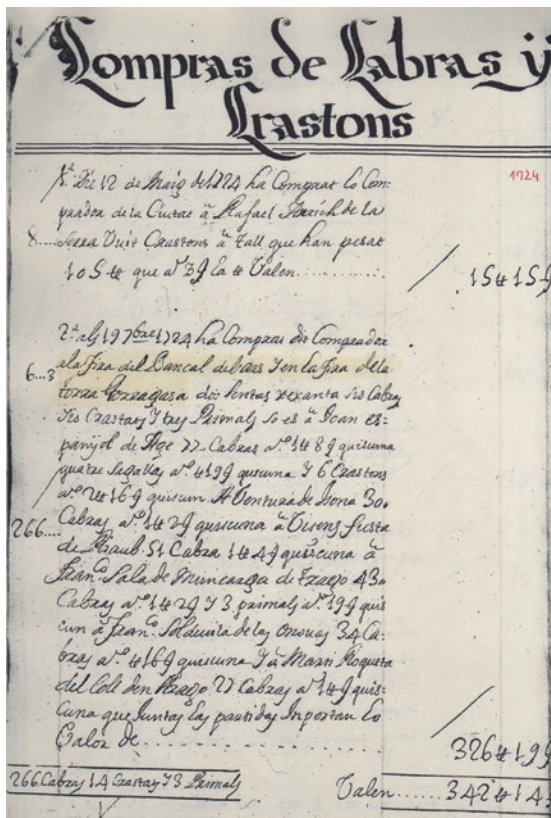
La relació de la fira de l'Empelt amb la transhumància també és evident: es reunia en un erm ran de la carrerada que feia cap al Miracle, a l'octubre, mes en què els ramats ha-

10. Manuscrit 283, f. 45v (AHCM).

11. F. 102v (ASM).

12. Fons de la Companyia de Calaf, «Negocio de mulas» en las ferias de Aytona, Prades, Barbastro, Monzón, Sariñena, Verdú, Ampurdá y Pla de Gerona (1791 agosto, 27-1803 noviembre, 3), f. 64 (AHT).

Figura 1
Memorial de la Credenceria de Manresa, 1724

Font: AHCM.

vien deixat els prats de la muntanya i hom en separava les ovelles bacives. Els seus precedents remots podrien ser ben antics, si un pensa que la transhumància es remunta, en aquests verals, a finals del segle XII, pel cap baix, tal com documentà mossèn Serra i Vilaró (1966: 176) a partir d'El «Llibre blanc» de Santes Creus, on consta el permís concedit per Ramon de Vallmanya el 1193 a les ramades de dit monestir per circular per les seves terres. Més modernament, però, l'origen de la fira de l'Empelt podria estar relacionat amb la concessió de privilegis i indulgències al santuari del Miracle per part d'Innocenci X el 1647. Entre aquestes absolucions papals hi havia «siete años y siete cuarentenas de perdón en las 4 fiestas señaladas por el ordinario, que son el martes de Pascua Florida, el domingo entre la octava de Corpus, el día 3 de agosto y el día de San Lucas [18 d'octubre]» (Costa y Bafarull 1959, vol. II: 781).

El document més antic que tenim de la fira de l'Empelt és un assentament per la compra de bous als *Comptes 1707-1787* de l'Ajuntament de Solsona,¹³ on es llegeix: «[...] als 20 de 8bre [de 1714] per 4 bous se compra de fira del Miracle costen junts 69 lliures 10 sous». (La denominació de fira del Miracle apareix també als llibres de la credenceria de carns de Manresa, al llarg del segle XVIII, per referir-se a la de l'Empelt. Les dates consignades, sempre del mes d'octubre, n'esvaeixen qualsevol dubte: es tracta de la fira que es feia l'endemà de Sant Lluc vora el santuari del Miracle, a la bassa de l'Empelt.) De la importància de la ramaderia ovina i cabruna en aquesta fira, en deixa prova documental un reconeixement de deute del manual del notari Ignasi Comellas del 1756, on es pot llegir:

Joseph Simon jove, pagès habitant [...] de Santa Maria de Balsareny [...] confessa y reconeix al honorable Celdoni Fornells [...] que li deu la quantitat de 179 lliures 8 sous, quals son per lo preu y valor de 52 animals de llana a raho de 3 lliures 9 sous quiscun, 2 lliures 6 sous per lo valor de tres parts dues d'un primal de llana, 3 lliures 12 sous per lo preu y valor de resca de dos borrechs y 12 lliures 4 sous per lo preu y valor de 6 cabras y dos cabrits, tot lo que li vengué lo dia 19 del mes d'octubre del any passat de 1755 en la fira de la bassa del ampel del terme de Riner prop lo Santuari de Nostra Sra. del Miragle [...].¹⁴

La notícia més antiga¹⁵ de la fira de Santa Llúcia correspon al *Llibre de las Notas dels actes fabents per la Casa Mas y heretat Postils de la Parroquia de St. Martí de Tentella-ga y heretats de aquella Compost per mi Francisco Postils pages Amo Señor y possessor de dit Mas Postils â 10 de Mars 1745*. A l'índex, vist a l'Arxiu Comarcal del Solsonès (ACS), hi ha la referència següent: «Fira de Sta. Llúcia oficis refermant-la [...] fol. 58» (p. 34). És ben probable que la fira pugui remuntar-se al darrer terç del segle anterior, quan la diada d'aquesta santa ja era una data de referència, tal com ho demostra l'assentament trobat a la *Documentació Casa Muntanyà (procedència: R. Estany)*: «Ha pagat Montanya de Besora sis Gallinas de Censos degudas per lo any 1698 als 13 de desembre de 1698».¹⁶ O l'anotació del 1673 al «Compte de ramats» del Fons Pallarès: «Sea comprat ala fira de Cardona a benet Masana 61 cabras arao de 1 lliura 2 sous [...] que valen 67 lliures 2 sous pagadores per Sta Llúcia a naves».¹⁷

Hem inclòs aquí la fira del Miracle perquè és contemporània de les fires de camp, tot i ser d'origen religiós. Dita fira es feia al santuari l'endemà de la Pasqua Florida i apareix referenciada com a tal a les *Respuestas echas por los Regidores del termino de Riner a los interrogatorios impresos, que se ha servido formar y expedir el Señor Don Francisco de Zamora Real Oidor de la Real Audiencia de Barcelona, con fecha de 10 Abril de 1790*, on es pot llegir: «Hai en el Santuario de la Virgen del Milagro [dos] Ferias [al] año que son

13. A-113 (ACS).

14. Manual notarial núm. 368 (ADS).

15. Carreras i Torra (2004: 109) daten al 1142 la primera concessió de fira a Navès, però no n'aporten cap referència documental.

16. Full núm. 13 (ACS).

17. Lligall 17, f. 132r (ADS)

el dia de San Lucas y el Martes Sobre Pascua».¹⁸ La filiació religiosa d'aquesta fira la fonamentem en les remissions atorgades pel pontífex Innocenci X ja esmentades i en la celebració d'un aplec el dimarts després de Pasqua, que n'és el precedent immediat (Bertran 2002b: 122). El caire espiritual, però també festiu i popular, d'aquesta diada es demostra al *Llibre de descàrrega del Santuari del Miracle (1740-1766)* (Arxiu del Santuari del Miracle, ASM), amb diverses partides sobre despeses fetes per a la celebració d'aquest aplec a mitjan segle XVIII, com ara gratificacions al predicador i a l'organista,¹⁹ compra de crestons per fer el dinar²⁰ i pagaments a músics²¹ i cuiners.²²

Pel que fa a les fires vilatanes medievals, se'n pot comprovar la continuïtat durant el segle XVIII a *Les respostes a un qüestionari de 1770 (Agricultura, indústria, comerç, govern, església, salut pública i recursos naturals)*, divulgades per Ramon Planes (1998: 234-235), on es llegeix que «las ferias de [...] Solsona son quatro [...] a saber [...] el primer lunes de la Quaresma, [...] el lunes inmediato al domingo de Quasimodo, [...] el día veinte y quatro de agosto y [...] el día onze de noviembre; los días de mercado son dos cada semana, esto es, el martes y el viernes». Aquesta mateixa font proporciona interessants apunts de mercats i fires que posen en relleu la menor rellevància dels primers:

En dicha ciudad de Solsona en los días de mercado, que, unos con otros, casi son de ninguna entidad, se trahe algún poco de trigo centeno, poquísima cebada, avena y espelta. En las ferias, empero, consiste el comercio en traer algo más de lo que se trahe en los mercados, con un poco de ganado mayor y menor, como son algunos mulos, bueyes, cabras y cerdos, y también algunas tiendas de quincallería.

Aquestes quatre fires són les mateixes que esmenta Domingo Costa i Bafarull a les *Memorias de la ciudad de Solsona y su iglesia* (1959, vol. I: 10), enllestides l'any 1799. Malgrat que cap de les dues fonts no esmenta les fires de camp, se sap que aquestes eren les reunions on es feien tractes de bestiar, tal com consta a la *Resposta del Bisbat de Solsona al qüestionari de Francisco de Zamora*, tramesaa les acaballes del segle XVIII. En l'apartat de comerç, tot i no esmentar cap fira de camp en concret, s'hi llegeix, significativament: «La venta, y compra de ganados suele hacerse, en ciertas concurrencias, en lugar despojado, que se llaman Aplecs».²³

El redreç de l'economia de Catalunya durant el segle XVIII comportà un increment notable del tragí de mercaderies i persones, empès per l'auge del comerç de mitjana i llarga distància, malgrat les dificultats del relleu català i el deplorable estat de les vies de comunicació. Val a dir que, un segle després, a l'altiplà del Solsonès només el camí de Ponts a Solsona estava en bon estat (Madoz 1985, vol. II: 109), mentre que els camins de Cardona, Calaf, Biosca i Sanauja eren «de herradura y malos» (Madoz 1985, vol. II: 431). Fora de

18. Microfilm núm. 98 (ANC).

19. F. 308r (ASM).

20. F. 57r (ASM).

21. F. 71v (ASM).

22. F. 117v (ASM).

23. Microfilm núm. 95 (ANC).

quatre carreteres transitables per carros, el transport s'havia de fer amb haveries per mals camins de ferradura, cosa que feia que traginers, ramblers i mules fossin els vertaders protagonistes de la mobilitat de les mercaderies. És per això que al set-cents mules i matxos esdevingueren d'una importància capital per a l'economia catalana, perquè, a més de fer el transport d'existències, com ara el ferro, la llana i el cotó, proporcionaven energia de tracció per llaurar, batre o moure sínies, i força motriu a fargues, mines i telers.

El Solsonès esdevingué en aquesta centúria una contrada de cria de mules, fet de què es feu ressò Benito Pérez Galdós al número 18 dels *Episodios nacionales, Un voluntario realista*, escrit el 1878: «Estos 2.056 habitantes *setelsinos* [...] también se dedicaban a criar mulas lechales que traían del cercano Pirineo». Aquest fragment es troba en una descripció de Solsona que situa «allá por los turbulentos principios de nuestro siglo [XIX]». Si l'al·tiplà del Solsonès era una àrea de cria de mules, és evident que les seves fires havien de ser el lloc de la seva contractació. El bestiar de llana, però, hi continuava present, tal com demostra un altre reconeixement de deute del 30 d'abril de 1798 on «Jaume Sala pagès del terme y parroquia de Sant Andreu de Clarà [...] confessa deure y voler pagar a Miquel Gabriel de Canillo la suma de dos-centes noranta-dos lliuras, disset sous y sinch diners y resultants de sinquanta nou moltons que a mi [...] y Pasqual Riart nos vengué en la fira del Ampel del any mil set cents noranta y set [...]».²⁴

En mirar d'escatir l'antiguitat de les fires de camp al Solsonès vam topar amb el fet, assenyalat per Gaspar Feliu (2004: 247-248), que mercats i fires no pertanyen al món de l'escriptura, sinó al món de la més estricta oralitat, i, per tant, moltes de les transaccions no deixaven rastre. Això no obstant, vam fer una àmplia recerca en els fons notariais de l'ArxIU Diocesà de Solsona (ADS) i de l'ACS, tot repassant capbreus i buscant èpoques o deutors que poguessin abocar-ne notícies. També en aquests arxius vam resseguir llibres de comptes mirant d'espigolar-hi transaccions de bestiar en dia de fira, i vam buidar els manuals de les carnisseries de Manresa, a l'ArxIU Històric Comarcal de Manresa (AHCM). Els resultats ens van permetre comprovar una antiguitat de prop de tres-cents anys per a les fires de camp, mentre que la manca de referències anteriors al segle XVII allera la llicència de qüestionar-ne la vigència multiseccular, tot i l'especulació derivada de la seva lògica locativa. Lluís Casassas, a l'assaig *Fires i mercats a Catalunya*, on descriu una altra fira de camp, la de l'Hostal del Vilar, diu: «Probablement la fira del Vilar és molt antiga perquè la transhumància és un fet que ja es prefigura en les civilitzacions preromanes. Però no s'ha trobat documentació gaire vella que en parli, i per això n'és desconeguda la seva evolució» (Casassas 2000: 227).

Comptat i debatut, doncs, no negarem que les fires de camp del Solsonès siguin de vella tradició, però, comprovada la manca de documentació anterior al segle XVII, es pot dir que abans d'aquesta centúria devien ser només aplecs de pastors que baixaven de muntanya en un punt de dispersió de carrerades; segurament s'hi passaven comptes i s'hi feien tractes per a l'any següent, i hi podia haver intercanvis amb els pagesos del rodal, però va ser a partir del set-cents quan aquestes fires van prendre embranzida, amb la diversifica-

24. Manual del notari de Solsona Tomàs Jalmar, núm. 388 (ADS).

ció del bestiar que hi concorria, al costat del redreç econòmic i demogràfic d'aquests anys. Al capdavant, és més plausible la puixança de les fires en camp ras en el marc de l'economia excedentària del segle XVIII, que no pas en època medieval, quan en aquests altiplans del Solsonès hi havia un poblament escàs i una agricultura i una ramaderia de subsistència.

Les fires modernes (segles XIX-XX)

Les quatre fires vilatanes antigues i els dos mercats setmanals continuaren celebrant-se durant el segle XIX, tal com consta a la resposta al *Interrogatorio sobre fábricas, artes y oficios que 1802* [sic] *el Gobierno dirigió al Ayuntamiento de Solsona*.²⁵ Les mateixes fires són citades al *Calendario para el Principado de Cataluña del año 1803*,²⁶ editat a Madrid, i en edicions posteriors datades a Manresa (1810), Barcelona (1820) i Girona (1830). La diversitat de fonts i la coincidència a assenyalar només la celebració d'aquestes quatre fires antigues deixa ben clar que al primer terç del vuit-cents les fires modernes encara no havien arribat.

La primera referència d'una fira nova a Solsona correspon a la fira de Sant Isidre i és del 1833, any en què apareix l'assentament de la compra d'«1 mula a J[ose]ph Ramonatxo de Porta en fira de Solsona de 15 Maig [...] 143 lliures», en el llibre de comptabilitat *Negocio de mulas de conformitat ab los Señores «Josep Cortadellas y Cía» (a cargo de) Josep Brufau y Piquer, Mariano Brufau y Piquer comensat en 1º janer de 1824*.²⁷ Aquest mateix document demostra àmpliament la dedicació de l'altiplà de Solsona a la ramaderia mular, ja que agents de la Companyia de Calaf hi compren mules diverses vegades als mateixos proveïdors, entre els quals s'esmenten «la torre den Dach», a qui compren més d'una dotzena d'animals, «Baijona de Clará», «Alsina de La Durs», «Colomé de Castellvell» i «el Pere dels Plans de Olius».²⁸

A moltes cases hi havia el costum, com ens van contar a cal Cinca de Lladurs i a la Torre d'en Dac, de comprar mules sobreanyes per fer-les treballar ensems que les ensenyaven —les *afaitaven*, en terminologia pagesa— i, quan eren terçones o quartones, és a dir, encara els quedaven dents de llet i se'n podia provar l'edat, les duïen a vendre a la fira. Pascual Madoz, en parlar de la ramaderia de la província de Lleida, diu que la cria de «ganado mular y machal es la que ofrece mayores ventajas; [...] introduciéndose la mayor parte del otro lado de los Pirineos, especialmente mulas lechales que se recrían en el país, con el doble beneficio de aclimatarse el ganado y quedarse su valor mas crecido en el mismo» (Madoz 1985, vol. 1: 39). Aquesta pràctica, que durà fins als anys cinquanta del segle XX, s'endevina en un assentament de la mateixa font comptable: «2 mulas compradas â Joan

25. Fons ACS, lligall 99, carpeta 13 (ACS).

26. Imprenta de los Señores Torres y Brugada.

27. Fons de la Companyia de Calaf, C-121, f. 8r (AHT).

28. F. 1r, 1v, 2r i 2v.

Bandrell dela Torre den Arago prop del Mirachle en 11 Juriol adomadas [...] 285 lliures». ²⁹ Aquest llibre prova que les fires de camp continuaven reunint-se prop de Solsona al primer terç del segle XIX, ja que els ramblers de la Companyia en deixen anotacions concretes: «gasto del viatge á la fira del Miracle y Bassa del Ampel [...] 5 lliures, 12 sous i 6 diners», ³⁰ «Viatge a la fira del Bancal á ultims de Janer [...] 6 lliures», ³¹ «Gastos del viatge a la fira de Sta. Llucia [...] 3 lliures, 7 sous i 6 diners» ³² i «Gastos de Anar â Solsona y fira de torragasa [...] 10 lliures, 7 sous i 6 diners». ³³

L'anada dels maquinions de la Companyia de Calaf a les fires de camp s'explica perquè eren el lloc on feien cap els venedors d'animals de peu rodó de la contrada, cosa de què deixa prova el mateix llibre de comptabilitat: «1 mula comprada al Real de Busa en la fira de Sta. Llucia [...] 150 lliures», ³⁴ «1 mula comprada al Castellnou de Basella — fira del Bancal [...] 61 lliures, 17 sous i 6 diners», ³⁵ «2 mulas compradas al Pere dels Plans [d'Olius] fira del Miracle de 5 d'abril [...] 322 lliures, 10 sous». ³⁶ Aquesta mateixa font palesa, per altra banda, que en aquestes fires la gent venia de lluny i que les transaccions podien assolir-hi gran importància: «1 mula comprada al Gela de Sardanya en la Torregasa [...] 195 lliures» ³⁷ i «6 mulas compradas a la Torregasa en 20 S^{bre}. â un de Cercha la Seu de Urgell [...] 850 lliures». ³⁸

Al llibre de la Companyia de Calaf analitzat hi ha molta referència a fires de bestiar de fora de la comarca, com les d'Organyà, Salàs de Pallars i Verdú, sens dubte les més importants de Catalunya pel que fa a animals de peu rodó. També hi figuren les de Berga, Vic, Amer, Moià, Santa Coloma de Queralt, Prades, les Borges Blanques, Lleida, Aitona, Vilaller i el Pont de Suert, a més de dues d'aragoneses molt notables, la d'Osca i la de Sarinyena. L'esment de totes aquestes fires, les nombroses anotacions de compres efectuades a les fires de camp del rodal de Solsona i una única citació de la fira de Quaresma d'aquesta ciutat —a més a més de la de Sant Isidre ja indicada— permeten afermar la hipòtesi que les fires vilatanes de Solsona no devien tenir durant la primera meitat del segle XIX una rellevància semblant a la de les fires de camp, pel que fa a la contractació de bestiar, i que el comerç es devia circumscriure a l'àmbit local.

Això no obstant, les fires vilatanes de Solsona eren prou rellevants perquè un almanac carlí del 1840 les anunciés al santuari del Miracle els dies 15 de maig, 24 d'agost i 11 de novembre, dates corresponents a Sant Isidre, Sant Bartomeu i Sant Martí. El canvi d'ubicació es justifica dient «que moltes firas de Cataluña se celebran en poblacions actualment ocu-

29. F. 14r.

30. F. 2v.

31. F. 3r.

32. F. 3r.

33. F. 4v.

34. F. 3r.

35. F. 3r.

36. F. 3r.

37. F. 14r.

38. F. 11r.

padas por los enemichs».³⁹ L'anunci fet pels carlins denota la importància concedida a les fires com a lloc de reunió, tot i l'ambient turbulent del camp català aquells dies. Una altra prova irrefutable d'aquesta importància pel que fa a la presència de firaires i pagesos és l'ofici següent: «El día 19 [d'octubre de 1847] comparecieron en la feria que se celebraba en el parage llamado Basa del Ampel, los cabecillas Guerro de Ratera, Tristany y otros».⁴⁰ El motiu de l'anada a fira d'aquest parell de capitosts carlistes era retrobar el favor del poble, perdut a causa de les extorsions fetes, ja que s'hi continua llegint: «Llevan proclamas impresas i firmadas por el Conde de Montemoulin, con las que previene á los cabecillas que no se moleste al país, ni se ecsijan cantidades á los vecinos de los pueblos, pudiendo tan solo apoderarse de los caudales públicos en donde los encuentren [...]».⁴¹ Podem deduir que el risc que corrien en comparèixer a l'Empelt quedava compensat pel benefici que n'esperaven obtenir, per a la qual cosa una concurrència nombrosa era indispensable. I és que si hom no anava a fira, el trobaven a faltar, tal com es desprèn de les *Notas sobre las cosas sucebidas (Guerras etc) començant per l'any 1808*: «Despues de això sen vingueren una partida ab Mossen Benet [Tristany] â las Casas Anglarill y Balios de Clariana si estaven dotze o tretze dies y feren grans amenassas al Anglarill que no fos cas que digués res y fins li manaren que anés â la fira de Pinós porque com ell sempre era â todas las firas si y agues faltat ja la gent aurian pensat que tenia novetat â Casa [...]».⁴²

Les principals notícies de les fires vilatanes de Solsona a mitjan segle XIX les devem a Pascual Madoz, que les inclogué en el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, editat entre els anys 1845 i 1850. Per confegir aquesta obra, Madoz va disposar de corresponsals locals, cosa que li atorga força credibilitat. En l'entrada dedicada al municipi de Solsona es confirma la continuïtat de les fires antigues, ja que es pot llegir en l'apartat «Ferias y mercados» que «Se celebran cuatro de las primeras anualmente: la 1ª el lunes de cuaresma, la 2ª el primer lunes de *cuasimodo*, la 3ª el 24 de agosto y la 4ª el 11 de noviembre, y otra sin autorización el 15 de mayo». L'esment que la fira de Sant Isidre es feia sense permís apunta que tenia caràcter novell, amb una antiguitat probablement no gaire anterior a la primera referència de què disposem, que és del 1833. En aquest mateix apartat, Madoz dona informació sobre els gèneres exposats a les fires i el negoci que s'hi podia fer: «En ellas se vende ganado mular y vacuno, de pelo y de lana y varios efectos: el valor aproximado de los efectos que se presentan para las operaciones de compra y permuta, será de 30,000 libras catalanas en cada una».

Pel que fa a les fires de camp, a mitjan segle XIX Madoz (1985, vol. I: 427) deixa constància de la de la Torregassa en escriure que se celebra «el día 20 de setiembre de todos los años», n'estableix el rang en indicar que «no dura mas que 6 horas», en contrast amb d'altres que s'allarguen dos o més dies, però alhora en referma la importància i la diversifica-

39. *Calendario para el Principado de Cataluña, correspondiente al año bisiesto del Señor 1840, en la Imprenta del Gobierno por José Trullás.*

40. Fons ACS, lligall 140, carpeta «Guerra Civil Carlista», doc. 207 (ACS).

41. *Ibidem.*

42. Text manuscrit anònim (ASM). El relat no és datat, però la seva inclusió entre d'altres del 16 de febrer i el 15 de març duu a pensar que la fira en qüestió és la que es reunia al santuari de Pinós el primer diumenge de Quaresma.

ció: «sin embargo, es sumamente concurrida de toda especie de ganado especialmente lanar y vacuno; girándose por una cantidad considerable entre el numeroso concurso de gentes que á ella concurren». En parlar del Bancal de l'Arç, Madoz (1985, vol. I: 111-112) diu que les dues fires que s'hi celebren són «muy concurridas por los traficantes de ganado vacuno, de cerda, mular, lanar y cabrío». Eren dues, doncs: una a l'hivern, segurament amb més presència de bestiar de peu rodó, i l'altra a finals d'estiu, potser amb predomini de ramats de bens, alguns dels quals devien ser transhumants. A l'entrada «Ampel», Madoz (1985, vol. I: 46) escriu que és una «masia [...] aislada de mala fáb.[brica] y ninguna comodidad, pero muy conocida en el país á consecuencia de la feria del mismo nombre que en aquellas sierras se celebra el 19 de octubre, á la cual llevan los especuladores mucho ganado vacuno, y algún lanar y cabrío».

A escala regional, aquestes fires de camp eren entre notables i modestes, quant a la presència de bestiar de peu rodó. Núria Sales, a partir dels llibres de comptabilitat de la Companyia de Calaf, avalua en sis-cents les mules presents a les fires del Bancal i la Torregassa, i en un centenar les que hi havia a la del Miracle. Aquestes xifres, però, són lluny de les dues mil cinc-cents mules de la fira de Sant Marc de Verdú o les tres mil de la de Salàs de Pallars (Sales, 1983: 77). Val a dir, però, que durant el segle XIX el bestiar de llana, ja sigui transhumant, ja sigui vinculat a una agricultura poc evolucionada, tindrà molta importància en l'economia de la comarca i ajudarà força a la permanència «tanto [de] esta feria [l'Empelt], como las del Bancal del Ars, Torregasa, Virgen del Milagro, y demás que se celebran en desp.[oblado], [las cuáles] van haciéndose cada día mas concurridas é importantes á pesar de la falta de comodidades» (Madoz 1985, vol. I: 46). Encara que les fires del Bancal «solo duran hasta la caída de la tarde» (Madoz 1985, vol. II: 109), s'aprofitaven, juntament amb la de l'Empelt i la del Miracle, de l'avantatge que en els despoblats «no se experimenten las exacciones municipales, y gabelas de todo género, que son tan frecuentes en las ferias de poblaciones» (Madoz 1985, vol. I: 46). La mateixa raó és adduïda en parlar de la vigència de la fira de la Torregassa, quan atribueix la nombrosa aflluència de gent al fet que «en esta feria no se conocen las trabas y vejámenes que pesan sobre las que se celebran en las poblac.[iones]» (Madoz 1985, vol. I: 427).

Aquestes fires de camp també servien per fer-hi altres menes de transaccions que la concurrència aprofitava l'ocasió per despatxar. Al Bancal hi havia «especulaciones [...] en gran cantidad de cáñamo procedente de las huertas de Pons, Artesa de Segre y Oliana» (Madoz 1985, vol. I: 111-112) i a l'Empelt es venien «algunos paños, algodones y otros efectos manufacturados» (Madoz 1985, vol. II: 431). El fet que aquestes reunions fetes a camp ras assolissin l'animació pròpia d'un mercat vilatà, devia ser un espectacle pintoresc. La segona meitat del segle XIX, però, la transhumància va rebre un cop molt fort amb la construcció del canal d'Urgell, que va convertir en regadius les tradicionals pastures d'hivern. Per altra banda, els equins, que anaren reemplaçant els bovins com a animals de treball al camp, augmentaren molt de nombre paral·lelament a l'increment de les superfícies conreades per satisfer la demanda a l'alça de la creixent població urbana.

A la primera meitat del segle XIX, però, no es feren fires noves a Solsona segurament perquè el marc legal reservava per a l'autoritat reial la potestat de crear-ne de noves. Ara bé,

aquest context jurídic es capgirarà significativament amb el Reial decret del 28 de setembre de 1853, el qual sancionava la llibertat d'establir, suprimir i traslladar fires i mercats sense autorització del Govern, i la Llei municipal reformada del 2 d'octubre de 1877 (art. 72), que decretava de competència exclusiva dels ajuntaments tot el que tingués relació amb les fires i els mercats. Per això no és estrany que des de la primera menció de la fira de Sant Isidre, el 1833, calgui esperar més de cinc decennis per tenir esment d'una altra fira vilatana moderna. Dita notícia correspon a l'«acta de la Junta de Sanidad del 9 de agosto de 1885»,⁴³ on s'inclou l'acord de «Trasladar al 18 del proximo Octubre la feria que se celebrava el veinte y cuatro del actual [mes d'agost, per tant Sant Bartomeu], y dar las ordenes oportunas para que se limpien los estercoleros y demás focos de infección que haya en la ciudad». La disposició es pren «para el desgraciado caso de que [...] [la población sea] invadida por el Colera».⁴⁴ Aquesta mesura, provisional mentre durés el risc d'epidèmia, podria ser a l'origen de la fira de Sant Lluc. Gosem dir-ho perquè quan s'ordena el trasllat al 18 d'octubre no es fa referència a cap fira vilatana en aquesta data, perquè tampoc no se'n té notícia a través de les fonts consultades i perquè la celebració de la fira l'endemà a l'Empelt feia venir gent forastera a la vigília. De l'origen modern de la fira de Sant Lluc tampoc no en dubta Martí Seubasembrada, qui als anys trenta del segle xx la qualifica de «fira novelleta» (1931: 3). Aquest autor palesa també la modèstia de la reunió, que cataloga com a «mitja fira», i la seva filiació, ja que escriu que «és filla de la fira anomenada Bassa de l'Empelt, del terme de Ríner i Llobera», perquè «camí de l'Empelt, els ramaders solien reunir-se a Solsona» (1931: 3).

Les fires medievals es continuen reunint durant la segona meitat del segle XIX, segons els diversos almanacs consultats: *Calendario para el Principado de Cataluña del año 1850*,⁴⁵ *Almanaque del Diario de Barcelona para el año 1861*,⁴⁶ *Calendario para el Principado de Cataluña del año 1875*⁴⁷ i *Calendari del Pagès per lo any 1890*.⁴⁸ En aquests almanacs apareixen amb més regularitat les fires fixes de Sant Bartomeu i Sant Martí i, amb un xic menys, les mòbils de Quaresma i Pasqüetes. L'any 1900 el *Calendari del pagès* passa de presentar les fires mòbils totes plegades a anunciar-les per províncies; aquesta modificació coincideix amb un notable augment del nombre de fires i amb la reaparició, entre d'altres d'arreu de Catalunya, de la fira de Pasqüetes de Solsona, fets que fan pensar en un nou inventari de les fires del Principat. En aquest tombant de segle, a més de la fira de Sant Isidre, hi apareixen anunciades ja les fires modernes de Sant Josep, Sant Antoni i Sant Jaume, fet que permet situar l'origen de totes tres a les acaballes del segle XIX.

La fira de Sant Antoni s'ha de relacionar amb dos factors principals: el primer és que el 13 de juny era la festa de Sant Antoni de Pàdua, patró de paletes, manobres i picapedrers, per la qual cosa oïen missa solemne i feien una cercavila amb música i estendards (Bertran 2002: 114); l'altre factor és que a mitjan juny era temps d'engegar els ramats a muntanya,

43. Fons ACS, llibre d'actes diverses 1882-1902, f. 11r i 11v (ACS).

44. Fons ACS, «Libro de comunicaciones 1879-1886», f. 192-193 (ACS).

45. Imprenta de Pons y Cia, Barcelona.

46. Imprenta del Diario de Barcelona.

47. Imprenta de Llorens, Barcelona.

48. Imprenta de Anton Brusi, Barcelona.

sense oblidar que en acabar aquest mes el pagès d'aquests topants era a punt de segar i, per tant, havia de proveir-se de forques i volants i havia de contractar els caps de colla a qui encomanaria la part més feixuga d'aquesta tasca. L'aparició de les fires de Sant Josep i Sant Jaume s'ha de situar en la conjuntura favorable de la ramaderia catalana a cavall dels segles XIX i XX en el marc general de les transformacions del sector agrari. Com diu García Pascual (2000: 84-85), aquests canvis foren l'augment de les terres conreades i dels rendiments, l'inici de les especialitzacions productives i l'auge de les produccions ramaderes, sense oblidar l'increment del consum de carn, llet i ous en àrees urbanes, ni la política aranzelària que reservà el mercat interior per a productes pecuaris autòctons.

La fira de Cap d'Any, la més nova de les fires modernes, se celebrà per primer cop el 1914, tal com es desprèn de l'autorització institucional que consta a l'acta del 14 de juny de 1913 de l'Ajuntament de Solsona,⁴⁹ en resposta a una instància en què se sol·licitava la creació d'una fira l'endemà de Cap d'Any. La raó adduïda és l'excessiu temps que va «desde la titulada de San Martín hasta la de Cuaresma [...] siendo las ferias de gran utilidad para la Industria, el Comercio y la Agricultura».⁵⁰ El primer signant de la petició és Joan Argerich, el principal tractant de bestiar de peu rodó de la comarca. L'al·lusió al demesiàt lapse de temps existent entre les fires de Sant Martí, al novembre, i de Quaresma, al febrer o al març (obviant les de Santa Llúcia de Navès, al desembre, i la del Bancal, a Madrona, al gener), s'ha d'entendre en referència al comerç de mules, ja que gener i febrer eren els mesos més forts d'aquesta mena de negoci.

El clima de prosperitat que envolta la ramaderia, doncs, propicia al començ del segle XX la institucionalització de noves fires al voltant de l'activitat comercial que genera la producció pecuària i de la ferma voluntat de Solsona d'esdevenir el centre organitzador de l'altiplà del Solsonès. Amb aquesta decidida opció hi tenen molt a veure els intents de traslladar a ciutat diverses fires de camp, aprofitant les iniciatives dels negociants de bestiar o les resolucions de les autoritats locals, que argumenten tots dos els entrebancs creixents de reunir fires en camp ras, lluny de població. D'aquesta manera, el 14 de novembre de 1905, al plenari de l'Ajuntament de Solsona hom llegeix una comunicació en què «los infrascritos Alcalde y concejales del distrito municipal de Navés [...] creen conveniente para ambos municipios el que la feria llamada de Santa Lucia sea trasladada á esa ciudad de Solsona». Les raons al·legades són «los escasos beneficios que la feria llamada de Santa Lucia produce á este vecindario, que cada año disminuye en su importancia, como sucede en general á todas las ferias que tienen lugar en despoblado y los muchos beneficios que produciría á esa ciudad [de Solsona] en el caso que se celebrara en la misma».⁵¹

L'Ajuntament de Solsona acorda en aquella mateixa reunió «crear una nueva feria en esta ciudad que se celebrará el día doce de Diciembre de cada año y que se publiquen los anuncios convenientes».⁵² Però la ràpida i contundent reacció de la gent de Navès obligà

49. Fons ACS, llibre d'actes 1912-1914, f. 23r (ACS).

50. Fons ACS, correspondència 1909-1914 (ACS).

51. Fons ACS, núm. 1732, llibre d'actes, f. 15r (ACS).

52. *Ibidem*.

Figura 2
Fira al Vall Fred de Solsona el 1905

Font: Arxiu Mas.

el seu consistori a acordar «por unanimidad revocar el acuerdo por el que se suprimía la antigua feria de Santa Lucía y declarar que continúe la misma como había venido celebrándose siempre».⁵³ L'anunci següent, aparegut a *La Verdad*,⁵⁴ prova que la fira es mantingué a Navès, amb bons auguris: «El próximo día 13, tendrá lugar en el punto Santa Llusia, del distrito de Navés, la acostumbrada feria de toda clase de ganados y otras mercancías la cual promete ser muy concurrida». El fet, però, que l'Ajuntament de Solsona triés la vigília per fer-hi una fira denotava que no es volia la supressió de pla de la de Santa Llàucia de Navès, sinó que hom s'inclinava per una avantfira que mirés d'aprofitar el tràfec de persones i mercaderies que fes cap a Navès, l'endemà, pensant segurament que els avantatges que oferia una ciutat a l'activitat comercial acabarien per fer decidir els firaires a concórrer-hi.

El cas més paradigmàtic de l'interès de Solsona per afermar-se com a centre organitzador de la comarca és el trasllat a la ciutat, a finals del 1915, de la fira del Bancal, que des de feia molts anys es reunia en un despoblat, quan l'Ajuntament de Solsona acordà per unanimitat autoritzar la celebració en aquesta ciutat, el 28 i 29 de gener, d'una fira anual de tota mena de bestiar. Aquesta resolució fou la resposta a la demanda d'un regidor que deia que parlava en nom d'«un gran número de propietarios y ganaderos, tanto de esta ciudad y su comarca, incluso de las regiones más distantes»⁵⁵ i que adduïa que Solsona, «por sus

53. Fons Ajuntament de Navès, «Acords municipals (1872-1931)», ref. A-1-270 (ACS).

54. Núm. 31, 10 de desembre de 1918, f. 3.

55. Fons ACS, doc. 1740, *Libro de Actas de la Municipalidad de Solsona*, f. 23-24 (ACS).

vías de comunicaciones, hospedajes y otras circunstancias reúne mejores condiciones y ventajas para el comercio que la [feria] que se celebra en los propios días en el lugar llamado del Bancal, que por su despoblado tiene que lucharse en toda suerte de incomodidades en perjuicio de los intereses de los feriantes». ⁵⁶ L'acord del consistori no comportava la supressió d'aquesta antiga fira de camp, segurament perquè no hi tenia potestat, però demostra, ben a la clara, la voluntat d'aprofitar l'ocasió per institucionalitzar una fira més a la ciutat, ara al gener, per refermar-ne la funció comercial. El fet que la fira del Bancal es fes al gener fou determinant perquè hom s'estimés més fer-la a Solsona, ja que a mules i rucs no els calia ser a prop de la carrerada que passava ran de l'Hostal del Bancal, sinó a tocar de les quadres de què es disposava a Solsona; per altra banda, aquest mes el minvant bestiar de llana transhumant era lluny, a les pastures de les terres baixes, i la presència d'ovins es reduïa a petits ramats de la rodalia (Bertran 2001a: 69-70). Les condicions de les comunicacions i l'oferta de sojorn que oferia Solsona expliquen la ràpida consolidació de la fira, que ja el 1916, primer any que es reunia a la ciutat, «malgrat el mal estat dels camins i de ploure gairebé tota la vigília, se vegé extraordinàriament concorreguda [...] [i foren] innumerables les transaccions que's feren: sols en bestiar mular se girà la quantitat de 400.000 ptes». ⁵⁷

L'interès de Solsona per atraure fires de camp i contribuir així a consolidar la seva posició com a vila de fires i mercats s'acaba de fer palès el 1922, tal com es pot llegir al *Libro de Actas de la Municipalidad de Solsona*, on amb data 1 de febrer es diu:

[...] el Presidente expone que habiéndole solicitado una Comisión de ganaderos que asisten a la feria conocida por Torregassa, que se dignase concederles permiso para que dicha feria pudiera celebrarse desde el corriente año en esta ciudad, y atendiendo que con esto se reporta un beneficio a la misma, les concedió el permiso solicitado; acordándose por unanimidad lo hecho por el Sr. Alcalde y al mismo tiempo se le autoriza para que pueda hacer todos los actos que crea convenientes a este fin.

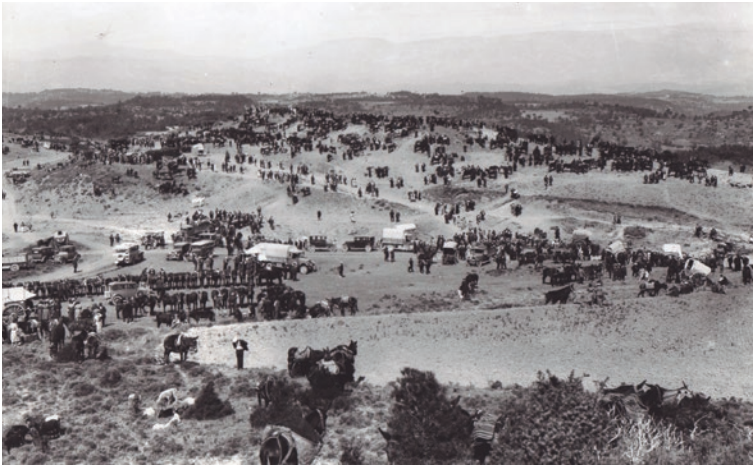
Això no obstant, tal com escriu Martí Seubasembrada (1931: 3), «l'Ajuntament de Solsona [...] no pogué aconseguir el bon intent de traslladar aquesta fira a la nostra ciutat», i perquè no quedi dubte de l'interès a aconseguir-ho, rebla el clau dient que «el dia que es decideixi a traslladar-s'hi, se li retrà una arribada triomfal per tot Solsona». Així, el 1928 l'Ajuntament de Solsona, en omplir una enquesta de la Junta Provincial de Abastos de Lérida, declara que fa fira el 20 de setembre. D'aquest interès a captar les fires de camp, també en deixa testimoni Pau Vila (1963: 101-102) quan recorda que a Solsona «fa temps que celebren una avantfira la vigília de cada fira de camp per aprofitar-se de la gent forastera que hi arriba per passar-hi la nit i anar-se'n al firal l'endemà. Però [en el cas de la Torregassa] ha estat debades: el ple de les transaccions es fa al camp, lluny de poblat».

Al començ del segle xx la fira del Bancal del 19 de setembre ja no es feia, a causa de la minva del tràfic transhumant per la cabanera que pujava per Oliola. És lògic creure que degué ser assimilada a la propera fira de la Torregassa, que es feia just l'endemà i que estava

56. *Ibidem*.

57. *Lacetània*, núm. 75, p. 4.

Figura 3
Fira de la Torregassa el 20 de setembre de 1932

Font: Fons Fotogràfic Vicens, ACS.

molt més ben situada per suportar qualsevol minva de la circulació de ramats, en la confluència d'aquell camí ramader amb la carrerada que per Pinós, el Miracle i l'Hostal del Boix cercava els prats de muntanya pel camí carener que ressegueix la divisòria d'aigües entre el Segre i el Cardener. De la fira del Miracle en tenim la darrera notícia el mes d'abril de 1911, en el *Diario del Monasterio de Nuestra Señora del «Miracle» de Riner, de la Orden de nuestro glorioso Padre San Benito y Congregación Casianense de la Primitiva Observancia (Empieza en Septiembre de 1905)*,⁵⁸ on s'apunta la por que desaparegui: «18 Martes. Feria del Miracle. Por la mañana ha hecho muy buen tiempo; con todo ha sido poca la gente que ha venido viéndose la gran diferencia en comparación de otros años pasados; lo que hace creer a la generalidad que de continuar así nada tendría de extraño que viniera a dejar de existir». I, en efecte, aquesta fira deixà de celebrar-se, com a molt tard, a principis de la dècada del 1920 (Bertran 2002b: 124).

Durant la primera meitat del segle xx persistiren els símptomes de la decadència d'aquestes fires ramaderes tradicionals, declarats en la centúria anterior. En tingué la culpa la davallada progressiva de la transhumància com a conseqüència de la minva de les pastures d'hivern, deguda a l'expansió dels conreus, l'atracció que exercia el rendiment del bestiar vaquí i porcí per a la pagesia, i la competència que la filatura de cotó representava per a l'explotació de la llana (Bonales 2004: 557). Fires ramaderes com ara la de la Torregassa resistiren amb la seva orientació vers el bestiar mular, però va ser per a poc temps.

58. Part de 1911, sense numerar (ASM).

A manera de conclusió

Al Solsonès rural de principis del segle xx, el calendari de les feines agràries era periòdicament avivat per una fira, fet que responia tant a la voluntat d'organitzar l'activitat comercial com a la de satisfer les necessitats de relació personal. Comptat i debatut, entre fires vilatanes i fires de camp, un pot dir que, a les primeres dècades del segle xx, «Solsona feia una fira cada mes». La fira esdevenia així la pedra mil·liar que assenyalava un punt d'inflexió en la vida quotidiana, una mena de descans mensual que prenia la dimensió d'una reunió mercantil i social, on alguns anaven a comprar o a vendre, però on tothom anava a badar. Perquè les fires eren el gran aparador de novetats que convocava la curiositat del consumidor. Perquè les fires acomplien la funció de mercat de treball, on feien cap pastors i mossos, dides i minyones. Perquè les fires eren, en definitiva, un lloc de trobada que canalitzava les relacions comercials i personals. El pas de l'any contribuïa a conferir una certa especialització a cada fira, que la caracteritzava, per bé que el bestiar constituïa la raó fonamental de la celebració d'aquestes reunions.

Les raons del perquè de tantes fires són, lògicament, diverses. En primer lloc hi ha qüestions històriques, com la concessió del dret a fer fira a través de privilegis comtals o reials, en el cas de les més antigues, aparegudes als segles XIII-XVI: Quaresma, Pasqüetes, Sant Bartomeu i Sant Martí. Aquestes fires apareixen seguint el ritme anual de les activitats agropecuàries: les dues primeres, quan es venen els excedents de vi i gra de l'any anterior, i quan es comercialitza la llana de xollar les ovelles; les altres dues, després de la collita i quan és temps de vendre el most i el bestiar engreixat a muntanya (Batlle 2004: 17-18). En segon lloc hi ha raons relacionades directament amb la transhumància dels ramats, que donaran peu a l'aparició, als segles XVII i XVIII, de les fires de camp: el Bancal de l'Arç, la Torregassa, l'Empelt i Santa Llúcia; sense oblidar la del Miracle, la qual té un origen religiós. I, en darrer lloc, hi ha les fires modernes, aparegudes a cavall dels segles XIX i XX, quan els ajuntaments van obtenir la competència exclusiva per instaurar-les, fet que Solsona va aprofitar per refermar un paper organitzador en un territori de poblament dispers en masies i petits llogarrets: Cap d'Any, el Bancal, Sant Josep, Sant Isidre, Sant Antoni, Sant Jaume i Sant Lluc.

Després de la Guerra Civil les fires decaigueren arreu i durant els anys quaranta, a Solsona, algunes d'aquestes reunions veieren seriosament amenaçada llur continuïtat. La culpa fou de la paràlisi institucional, de la substitució progressiva de la força de treball animal per la tracció mecànica, cosa que reduí la presència de mules a les fires, i del règim d'autarquia imposat, fet que comportà una greu crisi agrària i que abocà l'agricultura al conreu del blat per combatre la fam (Bertran 2012a: 112). Per altra banda, les prohibicions de menjar algun tipus de bestiar a fira, a causa de les plagues ramaderes, comportaren la supressió de la principal via de contractació; la millora dels mitjans de comunicació i el condicionament de l'accés a les masies van fer aparèixer nous canals de comercialització dels excedents de la producció, que van fer preferible la venda dels ramaders als tractants de casa estant, cosa que estalviava les incomoditats del trasllat del bestiar al firal. A més a més, el telèfon va fer que s'instaurés un vincle constant i permanent entre compradors i venedors, i els establiments bancaris, que incrementaren la seva presència al cap de comarca, facili-

taren els pagaments a distància. Al cap i a la fi, la millora de les comunicacions, exemplificada en la motorització individual i la consolidació de les xarxes financeres, transformà els àmbits de relació social, ja que va fer-los més quotidians i personals (Bertran 2001b: 65).

De fira, però, no se'n suprimí oficialment cap, qui sap si perquè ningú no gosà de tocar allò que era arrelat en l'imaginari col·lectiu, però s'anaren esllanguint perquè no s'adaptaren a les noves formes del comerç i acabaren per desaparèixer. A part de la incombustible fira de Santa Llúcia de Navès, només va romandre la de Sant Isidre el cap de setmana més proper al 15 de maig, que, com que tenia el suport institucional, va modificar l'orientació tradicional per esdevenir una mena de festa major de la comarca, qualificada com «l'exposició agrícola i ramadera de tot el Solsonès».⁵⁹ Amb aquesta intenció hom afavorí el caire expositiu de la reunió, amb presència de bestiar i de productes agropecuaris, però, també, de maquinària agrícola i tota llei de representació de serveis terciaris. La fira, orientada tradicionalment al bestiar, va decaure, però es mostrà capaç d'implementar altra mena d'intercanvis i exposicions: maquinària, vehicles, fruita o, més modernament, productes de caire monogràfic (Solà 2004: 590).

A principis del segle XXI, però, ressorgiren dues fires de camp, la de la Torregassa i la de l'Empelt, i se'n fundaren dues de noves a Solsona, la fira del Trumfo i de la Tòfona, a finals d'hivern, i la fira del Bolet i el Boletaire, a la tardor, seguint el tradicional calendari firal. Amb aquest ressorgiment hi ha qui veu demostrada la capacitat de les fires d'adaptar-se als canvis polítics, econòmics i socials, però això ja és una altra història.

Abreviatures

ACS: Arxiu Comarcal del Solsonès
 ADS: Arxiu Diocesà de Solsona
 AHCM: Arxiu Històric Comarcal de Manresa
 ANC: Arxiu Nacional de Catalunya
 ASM: Arxiu del Santuari del Miracle
 AHT: Arxiu Històric de Tarragona

Bibliografia citada

BACH, Antoni (1995). *Masies del Solsonès*. Solsona: Consell Comarcal del Solsonès.
 BATLLE GALLART, Carme (2004). *Fires i mercats. Factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
 [BARTRINA] MN. ENRIC (1990). «La fira de Santa Llúcia», *El Babau* [Navès], núm. 26, p. 37-43.
 BARTRINA, Enric; BERTRAN, Enric; TÀSIES, Jordi (2003). *50 anys de fira. Sant Isidre*. Solsona: Consell Comarcal del Solsonès.

59. *El Solsonès, Revista d'Informació Comarcal*, núm. 3, abril 1987, p. 6.

- BERTRAN, Enric (2000). «La fira de l'Empelt, tot seguint l'empremta de Pau Vila», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 49, p. 41-49.
- BERTRAN, Enric (2001a). «La fira del Bancal, una fira que vingué de fora», *Oppidum* [Solsona], núm. 1, p. 69-79.
- BERTRAN, Enric (2001b). «La fira de la Torregassa: una fira ramadera i una fira de camp», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 51, p. 57-81.
- BERTRAN, Enric (2002a). «La fira de Sant Antoni de Solsona a través dels llibres-registre de ramaderia», *XLIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, 2001* [Sant Vicenç de Castellet], p. 111-123.
- BERTRAN, Enric (2002b). «De l'aplec de Pasqua a la fira del Miracle», *Oppidum* [Solsona], núm. 2, p. 121-127.
- BERTRAN, Enric (2003). *La fira de Santa Llúcia de Navès*. Solsona: Ajuntament de Navès.
- BERTRAN, Enric (2012a). «Sant Josep, una fira que aparegué entre Quaresma i Pasqüetes», *Oppidum* [Solsona], núm. 10, p. 105-118.
- BERTRAN, Enric (2012b). «La fira de Sant Bartomeu de Solsona amb l'esguard del metge Falp i Plana», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 73, p. 131-144.
- BERTRAN, Enric (2014). «La fira de Sant Martí a Solsona. 500 anys», *Oppidum* [Solsona], núm. 12, p. 109-121.
- BONALES, Jacinto (2004). «Del moltó al corder: transformació en la producció i comercialització del bestiar oví a la Catalunya nord-occidental (1920-1950)». Dins Enric VICEDO (cur.). *Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 557-580.
- CARRERAS, Albert; TORRA, Lúdia (2004). *Història econòmica de les fires a Catalunya*. Barcelona: Departament de Comerç, Turisme i Consum de la Generalitat de Catalunya.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1924). «Ordinacions de la mostaçaferia de Solsona (any 1434)», *Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVII)*. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Vol. 11, núm 83, p. 292-334.
- CASASSAS, Lluís (2000). *Fires i mercats a Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia (1a ed.: Barcelona: Edicions 62, 1978).
- COSTA Y BAFARULL, Domingo (1959). *Memorias de la ciudad de Solsona y su iglesia*. 2 vols. Barcelona: Balmes (edició d'un manuscrit datat el 1799).
- FELIU, Gaspar (2004). «Fires, mercats i món rural a l'edat moderna». Dins Enric VICEDO (cur.). *Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- GARCÍA PASCUAL, FRANCISCO (2000). «De la ramaderia tradicional a la ramaderia industrial». Dins Joan VILAGRASA (ed.). *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*. Lleida: Pagès, p. 71-109.
- LLORENS, Antoni (1987). *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*. 2 vols. Lleida: Virgili & Pagès.
- MADOZ, Pascual (1985). *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó*. 2 vols. Barcelona: Curial (edició facsimil dels articles

- de Catalunya del *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, 1845-1847).
- PLANES, Ramon (1988). «Les respostes de Solsona a un qüestionari de 1770 (agricultura, indústria, comerç, govern, església, salut pública i recursos naturals)», *Cardener* [Cardona], núm. 5, p. 227-243.
- PLANES, Ramon (1993). *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'arxiu de la ciutat de Solsona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RIU, Manuel (1950). «Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya». Dins *I Asambleta Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Òdena. Actas y Comunicaciones*. Martorell: Bas de Igualada, p. 150-160.
- SALES, Núria (1983). «Ramblers, traginers i mules (segles XVIII-XIX)», *Recerques, Història, Economia, Cultura* [Barcelona], núm. 13, p. 65-81.
- SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires (segles XVIII-XIX)*. Reus: Centre de Lectura.
- SERRA VILARÓ, Joan (1996). *Història de Cardona. Llibre I, Els Senyors de Cardona*. Tarragona: Sugrañes Hnos.
- SEUBASEMBRADA, Martí (1931). «Les típiques fires de Solsona», *El Correo Catalán*, 6 de setembre, p. 3-4 (reeditat amb el mateix títol a *L'Abella d'or a les contrades de Lleida 1931*. Barcelona: Altés).
- SOLÀ, Pere (2004). «Mercats i sociabilitat en clau històrica». Dins Enric VICEDO (cur.). *Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 581-599.
- TORRAS, Jaume (1993). «La construcció del mercat». Dins *Els espais de mercat. 2n Col·loqui Internacional d'Història Local*. València: Diputació de València, p. 11-24.
- TORRAS, Marc (2000). *Inventari de la credenceria de les carns de Manresa*. Manresa: AHCM.
- VILA, Pau (1930). «Fires de camp», *La Publicitat*, 1 de novembre (reeditat a *Visions geogràfiques*. Vol. II. Barcelona: Barcino, 1963, p. 99-103).
- VILA, Pau (1934). «Els mercats i les fires». Dins *Resum de geografia de Catalunya*. Vol. VI. Barcelona: Barcino, p. 102-111.
- VILÀ-VALENTÍ, Joan (1950). «Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña», *Pirineos* [Saragossa], núm. 17-18, p. 405-445.
- VILÀ-VALENTÍ, Joan (1973). *El món rural a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VILADRICH, Jaime (1898). «Memoria histórico-descriptiva de la Imágen y Santuario de Nuestra Señora del Milagro, de Riner». Dins *Certamen publico celebrado por la Academia Bibliográfico-Mariana para solemnizar el aniversario XXXV de su instalación en la tarde del 17 de octubre de 1897*. Lleida: Imprenta Mariana, p. 71-143.
- ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Catalunya*. Barcelona: Curial.